

Shamsiyeva Manzura Bababekovna,

Alisher Navoiy nomidagi

ToshDO TAU katta o'qituvchisi, PhD

BILINGVAL BOLALAR TIL QOBILIYATLARINING EKSPERIMENTAL TADQIQI

Annotatsiya. Nutaq hosil qilish va idrok etish mexanizmlari to'g'risidagi tasavvur "til hissi" muammosi bilan bog'liq. Til hodisalari to'g'riligi bahosi til hissi funksiyasi sifatida ushbu hodisaning aloqalari va munosabatlari, verbal aloqada nutqiy vaziyatda uning xususiyatlarini bilish natijasida amalga oshiriladi. Atrofdaqilar bilan muloqotning asosiy usullari shakllanishida ushbu aloqlarning bizilishi namoyon bo'ladi. Maqolada shu kabi masalalarning eksperimental tadqiqi natijalari bayon etiladi.

Tayanch so'zlar: nutqni tushunish, til kompetensiyasi, bilingval, monolingval, kodlash, dekodlash.

Аннотация. Понятие о механизмах формирования и восприятия речи связано с проблемой «чувства языка». Оценка правильности языковых явлений осуществляется как функция языкового восприятия, в результате познания связей и отношений этого явления, его особенностей в речевой ситуации при вербальном общении. Нарушение этих отношений проявляется в формировании основных способов общения с окружающими. В статье описаны результаты экспериментального исследования подобных вопросов.

Ключевые слова: понимание речи, языковая компетенция, билингвизм, монолингвизм, кодирование, декодирование.

Annotation. The perception of speech formation and perception sounds is associated with the problem of "language perception". The evaluation of the correctness of language phenomena as a function of language perception is carried out as a result of knowledge of relationships of this phenomenon, its features in a verbal situation in verbal communication. In the formation of the main methods of communication with the surrounding world, a violation of these relations is manifested. The article describes the results of an experimental study of similar issues.

Keywords: speech comprehension, language competence, bilingual, monolingual, coding, decoding.

Kirish. Fikr ifodalovchi asosiy til shakli gap hisoblanadi, chunki aynan gaplar orqali tasavvur dunyosining obyektlari o'rtasida aloqa va munosabatlar o'rnatiladi. Bilingvizm mezonlarini boshqa tilda xuddi o'z tilidagidek gapira olish qobiliyatidan emas, balki mazkur tilda fikrlay olishdan qidirish lozim; o'sha tilda fikrlay olish qobiliyati mezonlari esa bevosita gaplarni shakllantira olish qobiliyati hisoblanadi.

Nutqni idrok etish va hosil qilish manbalari asosida bilingvlarning til qobiliyatlarini

eksperimental tadqiq etish davomida shaxslarning til qobiliyati va til kompetensiyasi o'rtasida bevosita o'zaro bog'liqlik aniqlanmadi. Bu esa bilingvlarda aqliy mazmunni ifodalash uchun til qobiliyati mexanizmi yetarli darajada rivojlanmaganligi haqidagi holatni tasdiqlaydi. Tezroq va kamroq qiyinchilik bilan kechadigan idrok etish va tushunish (ifodaning mazmunini boshqarish) jarayoni ustuvor sanaladi.

Asosiy qism. Tadqiqot natijasida olingan xulosalarning ishonchligi va aniqligi tadqiqotning

barcha metodologik darajalarining o'zaro muvofiqligi bilan asoslanadi: muvofiq psixometrik talablar, metodikalarning tanlanishi, psixologiyatika nazariyasi va metodologiyasi bilan muvofiqlikda eksperimental ishini tashkil qilish; retseptiyentlarni representativ tanlashni shakllantirishning ishonchli strategiyalari; STATISTICA statistika tahlilining kompyuter dasturi paketini qo'llash bilan olingan eksperimental ma'lumotlarni matematik qayta ishlash metodlarini qo'llash.

Tadqiqot quyidagi uch bosqichda olib borildi:

1-bosqichda adabiyotlarning nazariy tahlili, tadqiqotimizning predmeti va obyektiga mos bo'lgan metodikalar majmuyini tanlash amalga oshirildi.

2-bosqichda empirik tadqiqot o'tkazildi. Tadqiqotda 300 nafar retsipyent qamrab olindi, ular qo'yilgan maqsadga ko'ra yosh mezonlari bo'yicha (7-8 yoshli bolalar), monolingv va bilingv mezon bo'yicha (guruhda 300 kishi) 4 guruhga ajratildi (1-jadval).

3-bosqichda ma'lumotlar statistik qayta ishlandi va olingan natijalar talqin qilindi.

Tadqiqotda L. V. Yassmannning "Bolalarda til kompetentligi shakllanishini tadqiq etishning psixolingvistik metodi" dan foydalanildi. Psixolingvistik metodlar majmuyi 6-9 yoshli bolalarga mo'ljallangan bo'lib, nutqni tushunish hamda nutqning grammatik tuzilishini faol egallash va umuman nutq ishlab chiqarish jarayonini tahlil qilishga yo'naltirilgan testlardan tashkil topgan.

Nutq hosil bo'lishi va tushunilishi mexanizmlari haqidagi tasavvur "til kompetentligi" masalasi bilan bog'liq. Tildagi kompetentlik, tilni qo'llash bir vaqtda yuzaga kelmaydi va ikki mustaqil hodisa sanalmaydi. Aksincha, tildagi kompetentlik uni qo'llash natijasi hisoblanmaydi va tilni tushunish bolada voqealarni faol aks ettirish hamda faol muloqot jarayonida paydo bo'ladi. Bolalar yetti yoshda yangi – o'quv faoliyatiga o'tadi va bu bolalardan tilning nutqiy qonuniyatlarini hisobga olgan holda anglangan darajada ifodalarni tuzish qobiliyatini talab qiladi. Ushbu murakkab analitik-sintetik faoliyat barcha bolalarga ham tegishli bo'lmaydigan ham mumkin. Empirik tadqiqot komplekslik prinsipi, yosh va individual yondashuv, shaxsiy xususiyatlar, tilni egallaganlik darajalari xususiyatlariga rioya qilingan holda amalga oshirildi.

Nutqni tushunish – bu nutqiy ifodaning tashqi shaklidagi mazmuni chiqarish jarayonidir.

Anglanmagan shaklning idrok etish akti sifatida qabul qilinishi deyarli har doim semantikaga o'tishdir. Nutqiy signallarni qayta ishlash izchillikda kechadi. Nutq shakllarini idrok etish uning tuzilishidagi lingvistik qonuniyatlarni bilishni talab etadi. Hatto so'z xato bo'lsa ham, retsipyentga tanish bo'lgan so'zlarni eslatasa, ular tanishdek qabul qilinadi. Agar jumalalar ko'p ma'noli bo'lsa, retsipyent uni qabul qilishda qiyinchiliklarga uchraydi. Jumla qanday sintaktik shaklda taqdim etilayotgani retsipyent uchun muhim emas.

Nutq qabul qilishda shaxs aytilganlarning voqelik bilan, u haqidagi o'z bilimlari, tajribasi bilan o'zaro bog'lanishini aniqlaydi. Shaxs o'z ongidagi ma'lumotlar orqali tushirib qoldirilgan qismlarni qayta tiklashi mumkin. Qabul qilish jarayonida shaxs faol bo'ladi, kelgusi mazmunga doir farazlarni ilgari suradi va ma'no o'zgarishlarini amalga oshiradi.

Keyingi bosqichda bola alohida so'zlardan tashkil topgan gapning tuzilishini, ya'ni grammatik munosabatlari tizimining mantiqiy mazmunini tushunishi kerak. Ya'ni tushunish jarayoni quyidagicha kechadi: *gapning shakliy-sintaktik tuzilishini aniqlash – mazmuniy-sintaktik tuzilish – gapning umumiy semantik mazmuni*.

Ya'ni bola gapdagi har bir so'zning lug'aviy ma'nosini o'rnatadi, biroq sintaktik aloqalarni qabul qilmaydi, aks holda, noto'liq va noto'g'ri qabul qilinadi.

1-jadval
1-testni bajarish natijalari

Ballar	Monolingvlar			Bilingvlar		
	7 yosh 1-guruh	9 yosh 2-guruh	7 yosh 3-guruh	9 yosh 4-guruh	9 yosh 4-guruh	9 yosh 4-guruh
0	0	0	0	5	3	3
1	3	0	0	20	14	14
2	12	7	7	36	29	29
3	60	68	14	14	29	29

Gapni mantiqiy-grammatik tushunish topshiriqlarini bajarishda bolalar semantik-sintaktik munosabatlarni o'rnatish topshiriqlarini bajarishdagi qonuniyatlarni namoyish etishdi.

8 yoshli monolingv bolalar vazifani 90% to'g'ri bajarishdi (2-jadval).

Bilingv bolalarda vazifani noto'g'ri bajarish ko'proq kuzatildi (8 yoshli bolalarda 57%). Ba'zi

bilingval bolalarda grammatik tuzilishni tushunishda kamchilik kuzatildi. Ular soʻzni boshlangʻich shaklda qabul qilishgan. Yordam koʻrsatilganda, bolalar oʻz xatolarini topishdi va ularni toʻgʻrilashga harakat qilishdi.

1-test. Gapning sintaktik tuzilishini tushunishni tadqiq etishga qaratilgan.

1-test.

Maydonda bino yonida harbiy qurol bilan turibdi – Maydonda bino yonida qurol bilan harbiy turibdi.

Parkda charxpalak yonida muzqaymoq ushlab turgan bola turibdi – Parkda charxpalak yonida bola muzqaymoq ushlab turibdi.

Yoʻriqnomasi.

Bu gaplar nimasi bilan farqlanadi?

Psixolingvistik yondashuvda dekodlash (gaplarni tushunish) – bu gapning oʻzidan uning shakliy-sintaktik tuzilishiga oʻtish, soʻngra gapning mazmunini aniqlash imkonini beruvchi uning mantiqiy-sintaktik tuzilishiga oʻtishdir.

Tadqiqotning koʻrsatishicha, yetti va toʻqqiz yoshli bilingval bolalarda hatto juda sodda gaplarni ham tushunish qiyin kechdi. Turlanish, tuslanish, koʻmakchilar, koʻmakchili qurilmalar qoʻllangan gaplar bolalarga koʻproq qiyinchilik tugʻdirdi.

2-jadval

3-testni bajarish natijalari

Ballar	Monolingvlar		Bilingvlar	
	7 yosh 1-guruh	9 yosh 2-guruh	7 yosh 3-guruh	9 yosh 4-guruh
0	0	0	4	2
1	13	7	33	21
2	3	9	13	22
3	59	59	25	30

78% monolingv bolalar topshiriqni toʻgʻri bajarishdi. Yetti yoshli bilingval bolalarning 33% i, 8 yoshli bilingval bolalarning 40% i toʻgʻri bajarishdi.

Bilingval bolalarda testni notoʻgʻri bajarish koʻproq kuzatildi. 7 yoshli bolalar ushbu topshiriqni bajarishda koʻplab qiyinchiliklarga uchrashdi. Gaplar oʻrtasidagi farqni unuman topa olishmadi. Masalan, *Parkda charxpalak yonida muzqaymoq ushlab turgan bola turibdi – Parkda charxpalak yonida bola muzqaymoq ushlab turibdi* – gaplarini taqqoslash yetti yoshli bilingval bolalar uchun juda qiyin boʻldi. Bu yerda har bir gapda “charxpalak

yonida muzqaymoq ushlagan bola” va “*charxpalak yonida bola*” qoʻshni elementlar oʻrtasidagi mumkin boʻlgan aloqani tanlash kerak edi. Quyidagi javob koʻproq kuzatildi: “Bir xil gaplar. Hech narsa oʻzgarmadi”.

Toʻqqiz yoshli bilingval bolalarda boshqacha manzara kuzatildi. Yoshi kattalashgani sari bilingval bolalarda topshiriqni toʻgʻri bajarish foizi ortgani, oʻzbek tilini oʻrganish vaqtining ortishi bilan lugʻat zaxirasi ham oshib borgani kuzatildi (40%). Yordam koʻrsatilganda bolalar oʻz xatolarini topishdi va ularni toʻgʻrilashga harakat qilishdi.

4-test gapning sintaktik tuzilishini tushunishga qaratilgan.

Yoʻriqnomasi: Tingla va javob ber

Sanjar Davrondan oʻzdi. Kim chaqqon?

Kamron Sanjardan balandroq. Kim past?

Salima Dilnozadan kattaroq, biroq Xurshiddan kichikroq. Kim eng katta?

Sanjar Kamrondan balandroq, biroq Nodirdan pastroq. Kim eng baland?

Baholash mezonlari yuqoridagi testlarniki bilan bir xil.

3-jadval

4-testni bajarish natijalari

Ballar	Monolingvlar		Bilingvlar	
	7 yosh 1-guruh	9 yosh 2-guruh	7 yosh 3-guruh	9 yosh 4-guruh
0	0	0	4	2
1	11	10	27	21
2	16	14	33	32
3	48	51	11	20

Tadqiqotning koʻrsatishicha, ushbu vazifani bajarish bolalar uchun ancha murakkablik tugʻdirdi. Bilingval bolalarda gapning sintaktik tuzilishini tushunish qiyin kechdi. Taʼkidlash joizki, quyidagi gaplar koʻproq murakkablik tugʻdirdi: “Salima Dilnozadan kattaroq, biroq Xurshiddan kichikroq. Kim eng katta?” va “Sanjar Kamrondan balandroq, biroq Nodirdan pastroq. Kim eng baland?”

Monolingv bolalar biroq yaxshiroq natijalarga ega boʻldi. Bolalar uchun eng qiyini, bitta soddalashtirilgan aloqadan ikkinchisiga oʻtish va uni butun jumlaning maʼnosini tushunish uchun ishlatish boʻldi. Masalan, “Sanjar Kamrondan balandroq” birinchi aloqani ifodalaydi. Undan soʻng “Sanjar

Nodirdan pastroq” aloqasini tushunishi kerak. Biroq bolalar ifodaning faqat birinchi qismini tushungan va shunga ko'ra javoblar xato bo'ldi. Shuningdek, aksar hollarda gapning ikki yarmi ham bir xil sifatida tushunilgan. Bolalarning javoblari, asosan, “Sanjar Kamrondan baland va Nodirdan baland. Demak u eng baland” tarzida bo'ladi.

Ushbu topshiriqni bajarish nafaqat bilingval bolalar uchun, balki monolingv bolalar uchun ham qiyin kechdi. 36% yetti yoshli va 32% to'qqiz yoshli 1-2-guruh retsipientlari vazifani to'g'ri bajarishdi.

Atigi 14% yetti yoshli va 26% to'qqiz yoshli bilingval retsipientlar vazifani to'g'ri bajarishdi. Bilingval bolalarda ko'makchilik qurilmalari tushunish qiyin kechdi. Monolingval bolalar uchun bir soddalashtirilgan aloqadan boshqasiga o'tish va uni butun topshiriq mazmunini tushunish uchun qo'llash qiyin kechdi. Masalan, bolalar topshiriqda berilgan ketma-ketlik asosida figuralarni qidiradi.

Shu tariqa bilingval bolalar ifodasida ichki nutq bosqichida dekodlash jarayonining buzilishi sababli so'zlarni tushunishda bir qator qiyinchiliklar qayd etildi. O'rganilayotgan bolalarda gapning tashqi yuza tuzilishidan ichki tuzilishiga o'tish qiyin bo'ldi, chunki tushunish so'z tartibi voqealar ketma-ketligini ifodalaganda ichki nutq bosqichiga xos so'z qurilishi qoidalariga amal qiladi.

Ifodani dekodlash jarayoni bolaga ma'lum bo'lgan ba'zi ma'lumotlarni o'z ichiga olishi, avvalgi tajribada mustahkamlangan yoki xabarining mazmuni faqat tuzilmaning rasmiy va grammatik xususiyatlarini tahlil qilish asosida tushunarli bo'lishi bilan bog'liq ravishda turlicha kechadi. Dastlabki holatda ifodani tushunish qiyinchilik tug'dirmaydi, bunga kundalik mulohazot misol qilib olishimiz mumkin, chunki kundalik mulohazotda ifoda mazmuni faqatgina gapning grammatik tuzilishidan emas, balki bolaga ma'lum bo'lgan vaziyat, mulohazot predmetidan ayon bo'ladi.

Xulosa. Agar bolalar ko'chada uyida gaplashadigan tildan boshqa tilda mulohazot qilsa, “uy” tili va “ko'cha” tili ota-onalarning hech qanday e'tiborisiz aralashib ketadi va ko'pincha o'z-o'zicha shakllanadigan bilingvizm rivojlanadi. Tadqiqotimiz davomida quyidagilar aniqlandi: tuzilmalarning tarqalishi emas, balki ketma-ket tobelanish tuzilmalarining ustunligi, nutqda sifatlardan kam foydalanish kuzatiladi. Makon munosabatlarini yetkazishda ham katta qiyinchiliklar mavjud.

Bilingval bolalar, asosan, joy va vaqt holatlaridan foydalanadilar.

Ifodalarni tushunishda bilingval bolalarda bir qator qiyinchiliklar uchradi, bu ichki nutq bosqichida dekodlash jarayoni buzilishi borligidan dalolat beradi. Tadqiq etilgan bolalarda gapning tashqi tuzilishidan ichki jihatiga – mazmuniga o'tish qiyin kechdi, chunki tushunish ichki nutq bosqichiga tegishli bo'lgan ifoda tuzilishi qoidalariga bo'ysunadi, so'zlar tartibi voqea-hodisalar ketma-ketligini namoyon etadi.

Ifodani dekodlash jarayoni bolaga ma'lum bo'lgan ma'lumotning bor-yo'qligi yoki xabar mazmuni tuzilmaning faqat formal-grammatik belgilari tahlili asosida tushunarli bo'ladi. Dastlabki holatda ifodani tushunish murakkablik tug'dirmaydi, chunki unda kundalik mulohazot bo'lib, gapning mazmuni uning grammatik tuzilishiga qarab emas, balki bolaga ma'lum bo'lgan vaziyat, mulohazot predmetidan anglashiladi. Bunda bilingval bolalarda ta'lim bilan bog'liq ravishda nutqiy ifodani tushunish sezilarli darajada yaxshilanadi.

Agar ota-onalar bola bilingvizmiga ongli yondashsalar, ya'ni qaysi prinsip asosida, qaysi tilda qachon mulohazot qilishi, qancha vaqt mulohazot qilishini oldindan rejalashtirsa, birinchi va ikkinchi til, nutq kompetensiyasi muvofiq ravishda o'zaro uy'gun va mutanosiblikda rivojlanadi.

Bilingval bola monolingv bolaga nisbatan lingvistik hodisalar ko'proq qiziqadi, chunki unda til tajribasi ko'proq. So'z semantikasiga bo'lgan qiziqish erta paydo bo'ladi, chunki bir tushunchani ham ona tilda, ham rus tilida ifodalashi mumkin. Bu nomlashga bo'lgan motivatsiyaning rivojlanishiga ko'maklashadi. Bilingval bolalar so'zlarning etimologiyasini aniqlab, ikki til bilimlarini faol qo'llay boshlaydilar.

Bilingvizmni shakllantirish uchun eng qulay variant bola tug'ilganidan boshlab u bilan ikki tilda mulohazot qilishdir. Ta'lim jarayoniga ikkinchi tilni o'zlashtirish boshlangan yoshi ta'sir ko'rsatadi. Bola uch yoshgacha ikki tilni o'zlashtirganda ikki bosqichni bosib o'tadi: dastlab bola ikki tilni aralashtiradi, keyin ularni bir-biridan ajrata boshlaydi. Uch yoshgacha kelib bola bir tilni boshqasidan aniq ajrata boshlaydi. Uch yoshning oxirlariga kelib, ba'zilar to'rt yoshida tillarni aralashtirishni to'xtatadi. Bola to'rt-besh yoshida aloqaga kirishga

intiladi. U biron-bir so'zning nimani anglatishini bilishga qiziqadi va narsalarni nomlay boshlaydi. Olti yoshida tengdoshlari bilan o'yinda tildan faol foydalanadi. Ikki tilni bir xilda baravar egallashning imkoni yo'q. Mutlaq bilingvizm mulohazotning barcha turlarida tillarni mutlaq bir xil darajada egallaganlikni nazarda tutadi. Bunga erishishning imkoni yo'q. Buning sababi shundaki, bolaning bir til yordamida o'rtirgan tajribasi boshqa til yordamida o'rtirgan tajribasidan har doim farq qiladi. Ko'pincha bola tillardan turli vaziyatlarda foydalanishni afzal ko'radi. Masalan, ta'lim bilan bog'liq vaziyatlarda, bilimning texnik jihatlarida bir tilga, oila bilan bog'liq hissiy vaziyatlarda esa boshqasiga ustunlik beriladi. Bir til bilan bog'liq hissiyotlar boshqasi bilan bog'liq hissiyotlardan har doim farq qiladi. Agar bola ikkinchi tilni maktab yoshida o'rgansa, kuzatiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Purisman, A. Russian in Israel: Immigrants' Attitudes towards mother tongue and its use / A. Purisman // «Studia Humaniora et Paedagogica Collegii Narovensis». – Hapaa, 2008. pp. 85-95.
2. Raguénad, V. Bilingual by Choice: Raising Kids in Two (or More!) Languages / V. Raguénad. – Boston: Nicholas Brealey Publishing, 2009. – 201 p.
3. Rehman, S. Make Your Child Multilingual! The 10 Step Success Plan to Raising Bilingual / Workbook edition / S. Rehman. – Seattle: CreateSpace, 2010. – 110 p.
4. Saunders, G. Bilingual children: Guidance for the family / G. Saunders. – Clevedon: Multilingual Matters, 1982. – 278 p.
5. Schwartz, M., Verschik, A. Achieving Success in Family Language Policy: Parents, Children and Educators in Interaction / M. Schwartz, A. Verschik // M. Schwartz, A. Verschik (eds). Successful family language policy: Parents, children and educators in interaction. – Heidelberg: Springer Verlag, 2013. pp. 1-20.
6. Sebastian-Galles, N. Native-language sensitivities: Evolution in the first year of life / N. Sebastian-Galles // Trends in Cognitive Sciences. 2006. – Vol. 10. pp. 239-241.
7. Шмелев, А.Г. Переходная система личностных черт. – Санкт-Петербург: Изд-во “Речь”, 2002. – С. 68-83.
8. Шчерба, Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – 2-е изд., стер. – Москва: УРСС, 2004. – 427 с.